

Els bombardeigs franquistes a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (1938-1939)

RESUM

L'estratègia de guerra aèria i guerra total utilitzada per les aviacions alemanya i italiana que donaven suport a Franco, va arribar també a les comarques de l'Alt Camp i de la Conca de Barberà a final de 1938 i gener de 1939. La defensa activa i la defensa passiva pràcticament no es desplegaron, malgrat l'esforç d'alguns ajuntaments per la construcció de refugis antiaeris. En total hem documentat 99 atacs aeris a poblacions d'aquestes dues comarques que causaren la mort a 69 persones, abans que esdevinguessin front de guerra.

RESUMÉ

La stratégie de guerre aérienne et de guerre totale utilisée par les dirigeables allemands et italiens qui soutenaient Franco rejoignit également les comtés de l'Alt Camp et de la Conca de Barbera à la fin de 1938 et en janvier 1939. La défense la défense active et passive ne s'est pratiquement pas développée, malgré les efforts de certaines municipalités pour la construction de refuges antiaériens. Au total, nous avons documenté 99 frappes aériennes sur des populations de ces deux comtés qui ont coûté la vie à 69 personnes, avant elles ne deviennent un front de guerre.

ABSTRACT

The strategy of air warfare and total warfare used by the German and Italian airships that supported Franco, also reached the counties of the Alt Camp and the Conca de Barbera at the end of 1938 and January 1939. The defense active and passive defense practically did not unfold, despite the efforts of some city councils to build antiaircraft refuges. In total, we have documented 99 air strikes on populations of these two counties that caused death to 69 people, before they became a war front.

Paraules clau: Guerra Civil, bombardeigs aeris, defensa activa, defensa passiva, víctimes.

Mots clés: Guerre civile, frappes aériennes, défense active, défense passive, victimes.

Keywords: Spanish Civil War, air strikes, active defense, passive defense, victims.

Ramon Arnabat Mata (Santa Margarida i els Monjos, 1957), doctor en Història i professor d'Història Contemporània a la Universitat Rovira i Virgili. Membre del Grup de recerca consolidat ISOCAC de la URV i de l'Institut d'Estudis Penedesencs, del qual ha estat president (2008-2014). Ha dedicat la seva recerca a l'estudi de la revolució i la contrarevolució el segle XIX; els moviments socials i la sociabilitat dels segles XIX i XX i la Segona República, la Guerra Civil i el Franquisme. Actualment dirigeix el Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria (CIARGA) i co-dirigeix els Plecs d'Història Local-L'Avenç i és investigador del Proyecto del Ministerio de Economía y Competitividad HAR2014-54230 Sociabilidades: Espacios de construcción de la ciudadanía en Cataluña (1868-1939).

Els bombardeigs franquistes a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (1938-1939)

Ramon Arnabat Mata

(ISOCAC- URV)

*ramon.arnabat@urv.cat

Un nou tipus de guerra: total i aèria

El context internacional va fer que durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939) s'implantessin noves estratègies militars. Les dues que van tenir més importància van ser: la "guerra total" i la "guerra aèria". Ambdues "normalitzaren" els atacs aeris contra objectius militars i civils situats a les ciutats de rereguarda: ports, estacions de ferrocarril, fàbriques, centrals elèctriques, nusos de comunicació, edificis governamentals, població civil, ... Era la primera vegada que s'aplicaven aquestes estratègies de forma sistemàtica i, per tant, calia, també, dissenyar per primera vegada les estratègies de defensa antiaèria de les ciutats de la rereguarda.

Les comarques tarragonines, igual que tot el país, van esdevenir durant molt de temps rereguarda republicana i van patir amb intensitat els bombardeigs aeris feixistes, de manera que els ajuntaments, amb la col·laboració del govern de la Generalitat de Catalunya i de l'Exèrcit Republicà, van haver de dissenyar, experimentar i aplicar sistemes de defensa antiaèria, que combinaven la defensa activa que corresponia a l'exèrcit (detecció i neutralització dels avions atacants) i la defensa passiva, que corresponia a l'administració civil (protecció i salvament dels ciutadans en cas que l'atac es produeixi). Els dos organismes que es van encarregar d'organitzar i coordinar aquestes dues defenses van ser la Junta de Defensa Passiva de Catalunya (JDPC), que depenia de la Conselleria de Treball de la Generalitat de Catalunya, i la Defensa Especial Contra Aeronaus (DECA), adscrita als exèrcits de Terra i de l'Aire. Amb tot, van ser els ajuntaments, amb la col·laboració del món associatiu i de la ciutadania, els que van organitzar el sistema de defensa civil a nivell local. Tot plegat, va permetre salvar milers de vides humanes davant els atacs de l'*Aviazione Legionària* italiana i de la Legió Còndor alemanya, que martiritzaren Catalunya.¹

Entre el mes de febrer de 1937 i el gener de 1939 les comarques de Tarragona i de les Terres de l'Ebre van patir el setge aeri feixista.² Un setge aeri que fou possible perquè l'illa de Mallorca restà en mans dels franquistes, malgrat els intents republicans de recuperar-la.³ Hi ha, doncs, dos aspectes claus per entendre i situar aquests atacs aeris sobre les comarques meridionals durant la Guerra Civil espanyola: les noves estratègies militars que emprà l'aviació per colpejar "l'enemic", fos on fos (al front o a la rereguarda); i l'ocupació de l'illa de Mallorca per part dels franquistes, que esdevingué la plataforma des d'on poder atacar la Catalunya republicana, a tan sols una hora de trajecte i sobrevolant la mar Mediterrània.

A l'inici de la guerra el que més es temia a Catalunya i en aquestes comarques, era un atac o una invasió marítima. D'aquí que, en un primer moment, es construís una llarga i densa línia defensiva a la costa, des de Port-bou a Alcanar, formada per búnquers, nius de metralladora i trinxeres, que tenien per objectiu aturar momentàniament un possible desembarcament franquista.⁴ De fet, els primers bombardeigs sobre les comarques tarragonines van ser marítims i tenien com a objectiu el port de Tarragona (el 26

de desembre de 1936) i el trànsit marítim (Altafulla el 8 de febrer de 1937). Tots dos foren protagonitzats per submarins que llençaren diversos torpedes.⁵ Però, el veritable setge vingué des de l'aire.

Els avions i els objectius dels atacants

Les "Ales Negres" era el nom genèric amb el qual la població coneixia els avions que bombardejaven les comarques tarragonines. Així era com els veien des de terra quan miraven al cel: unes enormes ales negres. La majoria d'aquestes "Ales negres" procedien dels aeròdroms de Mallorca i de la base d'hidros de Pollença, ja fossin aparells de l'Aviació Legionària italiana (els bombarders trimotors Savoia S-81 i S-79) o de la Legió Còndor alemanya (els hidroavions Heinkel He-59). Els bombarders alemanys Heinkel He-111, Junkers Ju-87, Dornier Do-17 i Heinkel He-45 o els caces Messerschmitt Bf-109, així com els italians Romeo Ro-37 o els Fiat Cr-32, tots ells basats a la península, adquiriren un gran protagonisme durant el segon semestre de 1938 i el mes de gener de 1939, precisament quan les comarques de l'Alt Camp i de la Conca de Barberà patiren els bombardeigs més intensos.⁶

Els eficaços serveis d'espionatge i informació franquistes ajudaren a fixar els objectius dels bombardeigs i llur precisió. El *Servicio de Información de la Frontera Nordeste de España* (SIFNE), comptà amb importants suports a l'interior del país. Posteriorment, a partir de 1938, aquest servei s'integrarà en el *Servicio de Información y Policía Militar* (SIPM).⁷ En principi, tots els objectius marcats per l'espionatge franquista eren susceptibles de ser utilitzats militarment, però bona part d'ells eren de caràcter civil i estaven al bell mig de ciutats, per tant, es feia difícil una distinció entre objectius militars i civils.

al NO de Vallès

Asistencia al NO de Vallès. Fotografía nº 60. 12 de mayo 39
 Expediente: 2157. Lugar del campo de aviación.
 1- 24/10/38 del campo.
 2- 7/11/38.
 3- Zona para parafensa cuando la aviación.

Stabsbildabteilung S./88	
Aufnahmeort:	Lage NO Vallès
Aufgen.am:	21.10.38
Film Nr.:	2/10/38
Bild Nr.:	600
Blatt Nr.:	1-20
Maßstab etwa:	1:5000
Aufnahmehöhe:	4500
Beobachter:	W. + B. + ...
Erläuterungen:	
Strümpfgrube	
1- Flugplatz	
2- ...	
3- ...	

SEVICIO HISTÓRICO MILITAR
 ARCHIVO DE LA SUBDIRECCIÓN
 FOLIO 000016, 010017, 0102

Imatges 1a i 1b:
Aeròdrom de Vallès

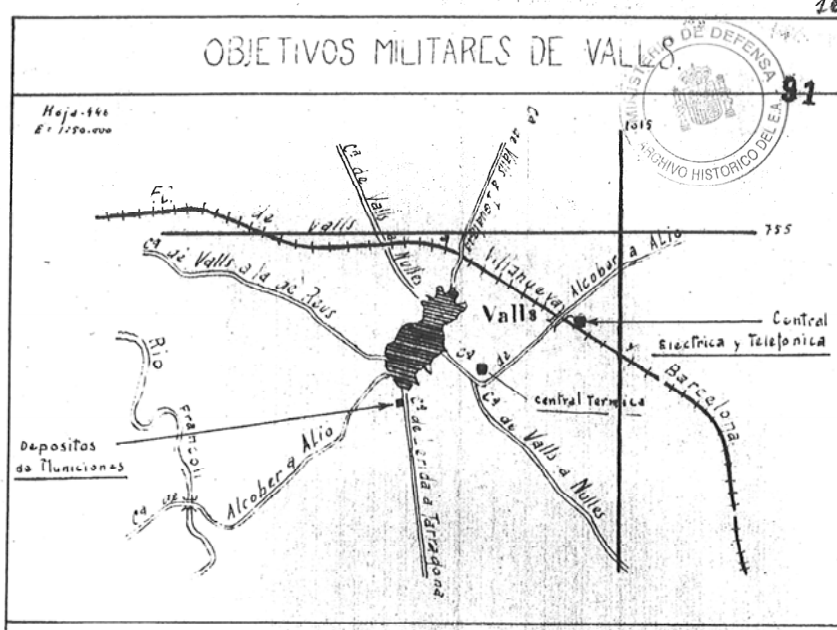
Mentre fou reraguarda, la Conca de Barberà no tenia objectius definits per l'espionatge i l'aviació franquista. En canvi, a la comarca de l'Alt Camp hi havia tres municipis amb objectius militars segons l'espionatge franquista: Alió on se situaria una fàbrica, el Pla de Santa Maria on hi havia un aeròdrom republicà, i Valls on es localitzaven un important aeròdrom, una central elèctrica, dipòsits de material de guerra i centre militar.⁸

Imatge 2:

Aeròdrom del Pla de Cabra

Els aeròdroms republicans de Valls i el Pla de Cabra van esdevenir uns dels principals objectius de l'aviació feixista a la comarca de l'Alt Camp. Les imatges foren captades per la Legió Còndor el gener de 1939 (Archivo Histórico del Ejército del Aire. AHEA).

Imatge 3:

Objectius militars Valls

Plànol franquista amb els objectius militars a Valls (1938) (AHEA).

La defensa antiaèria

Tot i partir de zero i l'escassetat de mitjans, sobretot de defensa activa, a Catalunya es dissenyà un sistema de defensa força complert i eficaç. El principal problema era que els avions atacants que venien de l'illa de Mallorca no es localitzaven fins que gairebé eren a la costa catalana. Per això es va instaurar una xarxa de sistemes d'observació al llarg del litoral que es va mostrar força eficaç, el problema era que no es disposava de suficients avions de caça propis, ni d'artilleria antiaèria per neutralitzar els avions atacants i evitar que bombardeguessin.

Els ajuntaments van tenir un paper fonamental en el desplegament de la defensa passiva local, sempre a l'empara de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya (JDPC). La tasca de la JDPC anava des de la formació del personal de coordinació i responsable dels diversos serveis, fins a la construcció de milers de refugis antiaeris, passant per la coordinació dels serveis de desenrunament i salvament, inclosos la Creu Roja, els bombers i els hospitals. Catalunya, doncs, fou pionera en la innovació i el desenvolupament de la defensa passiva.

La defensa antiaèria de les comarques de l'Alt Camp i la Conca de Barberà, es va desplegar més tardanament que a les comarques litorals tarragonines, ja que van rebre el setge aeri ja molt avançada la guerra. Bàsicament es desplegà la defensa passiva que, com arreu, va reduir de forma important els danys sobre la població civil en aquestes comarques. Aquí cal destacar la tasca desenvolupada per les Juntes locals de Defensa Passiva i dels Consells Municipals o Ajuntaments, impulsant mesures de protecció, en alguns casos davant la indiferència d'un sector de la població. De fet, un dels principals problemes que hagué d'afrontar la defensa passiva local fou que, a inicis del conflicte, la majoria de la població pensava que els atacs aeris a la reraguarda o bé no existirien o bé serien esporàdics, de manera que prestà poca atenció a la seva protecció. Per altra banda, quan començaren els atacs aeris de forma continuada, molta gent optà per marxar de les ciutats bombardejades i instal·lar-se a les zones i pobles del voltant, intentant fugir de les bombes.⁹

Amb tot, i si la construcció de refugis ens serveix per mesurar el nivell de defensa passiva, cal dir que a les comarques de l'Alt Camp i la Conca de Barberà, tot i que tardà, fou prou elevat, ja que a les ciutats, viles i pobles grans es construïren refugis antiaeris i es formaren Juntes locals. Sovint, però, les dificultats econòmiques i l'escassetat de mà d'obra dificultaren la realització de diversos projectes i alguns dels refugis programats no pogueren acabar-se. També proliferaren els refugis particulars, tant a les ciutats, com al camp. A les zones més rurals es construïren refugis en els marges.

La construcció de refugis va accelerar-se durant la primavera de 1938, quan aquestes comarques patiren atacs sistemàtics de l'aviació feixista italiana i alemanya. Fou a partir d'aquest moment quan les autoritats locals i la població resident, es posaren mans a l'obra, sobretot, per a construir refugis i organitzar la defensa passiva. Aquesta tasca es desenvolupà amb l'estímul de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i de la Generalitat de Catalunya. Aquesta destinà, el mes de maig de 1938, 10.000.000 de pessetes a la construcció de refugis. La majoria anaren a parar a la ciutat de Barcelona, però, 130.000 pessetes es repartiren per deu municipis: tres de l'Alt Camp i set de la Conca de Barberà (vegeu el quadre 1). La ciutat de Valls, la més gran de les dues comarques, s'emportà 50.000 pessetes, un 38,5% del total. La resta es repartí entre els restants nou municipis que reberen ajut.

Quadre 1 Distribució municipal dels 10.000.000 de pessetes per a la construcció de refugis

<i>Comarca/Municipi</i>		<i>Nombre habitats</i>	<i>Quantitats/pessetes</i>
<i>ALT CAMP</i>	<i>3/23</i>	<i>29.597</i>	<i>65.000</i>
Alcover		2.500	10.000
Pla de Cabra		1.800	5.000
Valls		11.000	50.000
<i>CONCA DE BARBERÀ</i>	<i>7/23</i>	<i>25.790</i>	<i>65.000</i>
Barbarà de la Conca		1.100	5.000
Blancafort		1.000	5.000
L'Espluga de Francolí		3.200	10.000
Montblanc		4.800	15.000
Rocafort de Queralt		650	5.000
Sarral		1.900	10.000
Segarra del Gaià		3.400	15.000
Total	10/46	55.387	130.000

Font: Elaboració pròpia a partir de "Proposta de distribució feta per la JDPC al Conseller de Treball de la Generalitat de Catalunya, amb data de 16 de maig de 1938, referent als 10.000.000 de pessetes atorgats pel govern de la República". Arxiu Nacional de Catalunya. ANC 1-1-T-6313.

A l'Alt Camp i a la Conca, com a la resta de comarques interiors tarragonines, l'empenta a la construcció de refugis antiaeris no es donà fins la tardor de 1938, coincidint amb els darrers combats de la Batalla de l'Ebre.

Cal fer esment també de la tasca de protecció del patrimoni arquitectònic contra els bombardeigs aeris realitzat per la Generalitat de Catalunya i els ajuntaments catalans durant la Guerra Civil espanyola. Cal posar en valor aquesta tasca que va detreure recursos humans, tècnics i econòmics del front i de la defensa activa i passiva de les ciutats. La Generalitat de Catalunya creà la Comissió de Patrimoni Artístic amb l'objectiu de salvaguardar-lo de les agressions de la guerra i establí uns delegats comarcals que havien de vetllar per la protecció del patrimoni als seus territoris. A les comarques meridionals de Catalunya s'establí un centre a Tarragona (Ignasi Mallol i Joan Rebull), però també delegacions a Reus (Pere Rius), Tortosa, Valls (Pau Mercadé) i Montblanc (Ismael Balanyà), a més de comissaris encarregats de vetllar pels monestirs de Santes Creus (Pere Lloret) i Poblet (Eduard Toda).¹⁰

La defensa passiva a l'Alt Camp i la Conca de Barberà¹¹

Malgrat que l'agost es publica l'ordre de la Generalitat de Catalunya sobre la creació de les Juntes de Defensa Passiva Locals i de Vegueria, no serà fins el 24 de novembre de 1937 que es crearà la Junta Local de Defensa Passiva de Valls.¹² Els seus responsables seran el Consell Municipal i la seva Comissió de Govern. Per altra banda, la construcció de refugis a Valls topà, com en d'altres viles i ciutats catalanes, amb el doble problema de manca de recursos econòmics i manca de braços. Tot i que des de les pàgines del setmanari local de la CNT *Secció Sindical*, se'n tenia una visió més crítica:

“Hem sentit a dir que no es troba gent per a treballar en la construcció de refugis, contratemps perillós si la població valenciana no pot trobar-se segura en cas d’un atac aeri efectuat per l’aviació Italo-Alemanya. Nosaltres brindem a la Junta de Defensa Passiva la col·laboració en treball i pessetes de tots els desvagats del poble. Es probable que si a certes hores del dia es passessin a recollir pels cafès i bars, es podrien formar diferents brigades que anirien d’allò més bé”.¹³

El mes de maig de 1938 sonaren les primeres sirenes d’alarma aèria a Valls i molta gent optà per sortir de la ciutat. Aquest és el desesperançat relat de B. Granell a les pàgines del setmanari *Treball* de Valls:

“La veu ronca de la sirena trencà la calma del cap-vespre i els cors bategaren acceleradament davant l’anunci d’un perill de bombardeig.

La gent, horroritzada pels relats dels criminals bombardeigs de que foren víctimes les dues ciutats capdavanteres del nostre Camp, s’espordien oir el so de la sirena i emprengué la fugida cap a les masies, en busca d’un refugi que no tenia a la ciutat i animada del bon criteri de que la dispersió ha d’aminorar els estralls de la metralla.

Sortosament no rebérem la fatídica visita de les ales negres; però l’alarma es repetí en dies posteriors i decidí els ciutadans d’establir-se definitivament a les afores de la ciutat, sense mirar els inconvenients i incomoditats d’una llarga permanència fora de la llar habitual.

La infància seguí l’èxode dels grans. A la setmana següent de les repetides alarmes, els nostres carrers donaven la sensació de població deshabitada. Ni un infantó trencava la quietud dels carrers amb els seus crits o les seves rialles. Els pocs que no havien pogut enquistar-se en la pròpia masia o en la d’un parent o amic, romanien a prop dels seus familiars que procuraven no perdre’ls de vista i tenir-los a mà, per si acàs.”¹⁴

Com a conseqüència de l’èxode, les escoles restaren buides, fins que l’aviació feixista disminuí la seva activitat a la comarca: “Poc a poc la ciutat ha tornat a prendre un caire de normalitat, i l’animació ha superat la que hi havia abans de les esmentades alarmes.” Malgrat tot, assenyala l’articulista, la normalitat no es recuperà del tot a les escoles, perquè hi havia una munió d’infants tombant pels carrers, “amb una molèstia continuada pels vianants i un perill constant pels mateixos menuts, puix el trànsit rodat ha augmentat enormement.”

De fet, la ciutadania de Valls no s’agafava massa seriosament el tema dels refugis l’estiu de 1938 perquè, malgrat els bombardeigs patits per poblacions veïnes, però més properes a la costa, la ciutat encara no havia rebut la visita de les “ales negres”. Actitud que es denunciava des de les pàgines del mateix setmanari:

“Caldria que els nostres conciutadans fessin més cas de la sirena d’alarma, puix de seguir com actualment, algun dia ens caldrà lamentar-ho en gran manera.

Es excessiva la confiança agafada per la nostre gent i són ben pocs els qui fan ús de les trinxeres, que si bé no són d’absoluta confiança, serveixen per estalviar no poques víctimes. Són altres poblacions de tanta importància com la nostra, que dissortadament han hagut de fer-les servir, donant el rendiment esperat.”¹⁵

Aquell mes d’agost els soldats de la 12ena companyia de Guàrdies d’Assalt van decidir “demostrar amb fets el seu antifeixisme” i “s’han ofert voluntàriament per a treballar als refugis i han establert uns torns entre ells per tal d’impulsar-ne la seva construcció.” De fet s’hi posaren a treballar d’immediat, concretament al refugi que es construïa a la plaça de la República (plaça del Blat), la qual cosa va fer que rebessin la felicitació del setmanari *Treball*, portaveu del PSUC:

“Així es predica: amb l’exemple i abnegament. Aquests simpàtics guàrdies treballen en unes obres de defensa passiva que tal vegada no podran utilitzar perquè a la millor si un dia es necessiten ells estaran destacats a un altre lloc. Per això és més d’estimar la seva desinteressada col·laboració. Agraïm sincerament el seu ajut a la població i els felicitem amb entusiasme per la seva labor pràctica en benefici de la guerra.”¹⁶

A començaments de setembre el PSUC treballava en la construcció d’un ramal antiaeri que havia d’unir la seu del partit amb el refugi de la plaça de la República. De fet, a finals de novembre encara hi estaven treballant.¹⁷

La ciutat de Valls construirà diversos refugis de trinxera i algunes de les fàbriques i cooperatives en tenien, a la plaça del Blat n'hi havia un de molt gran i altres indrets de la ciutat, a més dels que hi havia relacionats amb el camp d'aviació, entre ells un de gran per l'Estat Major.¹⁸ Sabem que, com a mínim se'n van projectar tres de grans i públics, tot i que tan sols se'n va finalitzar un, el de la plaça del Blat.¹⁹ Durant la primavera de 1938 la Junta local de Defensa Passiva de Valls estava a ple funcionament i intentant de reclutar gent per a treballar en els refugis, per aquest motiu va elaborar un cens dels homes útils pel treball que restaven a la ciutat.²⁰ El mes de maig de 1938, Ramon Parera visità Valls per comprovar l'estat dels refugis i va anotar a la seva llibreta, a Valls *"es feren refugis de tipus de trinxera.- La pressió de la proximitat del front i el racionament del ciment Portland va reduir la construcció de refugis de formigó."*²¹

Imatge 4: refugis Valls

La construcció de refugis s'accelerà a partir de la tardor de 1938.

Construcció d'un refugi de trinxera a Valls (Fons Perera – Biblioteca de Montserrat).

A començaments de desembre de 1938 es decideix de tancar amb sacs terrers les boques del túnel sota la via del ferrocarril a prop de l'estació: "Els sacs estan disposats de manera que permet el pas i protegeix la vida de qui s'aculleixi al túnel, el qual resta convertit en un refugi." A més s'havien activat les obres de construcció del refugi que es feia a l'estació del ferrocarril i la 2a companyia del 2n batalló de Vies i Obres, instal·lada a Valls, decidí d'oferir-se per col·laborar en la construcció de refugis.²² De fet, no serà fins a finals de 1938 quan seriosament s'impulsarà la construcció de refugis, obligant a tots els homes útils a treballar-hi, coincidint amb els primers bombardeigs a Valls i voltants i al camp d'aviació:

“Aquesta setmana, degut a les contínues alarmes i consegüents ensurts amb que ens obsequia l’aviació italo-tudesca, ha entrat en una fase decisiva la construcció de refugis de profunditat”,

assenyalava el setmanari *Secció Sindical*.²³ A més de la desagradable experiència de rebre la visita de l’aviació feixista, hi havia contribuït la mobilització massiva dels homes útils d’entre 16 i 65 anys, que per torns eren obligats a treballar en la construcció de refugis i l’establiment d’un impost de dues pessetes per ciutadà, destinat al mateix afer. Alhora, tal i com s’assenyalava des del setmanari citat: “al mateix temps que la Junta de Defensa Passiva pren aquestes mesures, la majoria de ciutadans han agafat la febre de construir refugis en llurs vivendes. Per part nostre - trobem força lloable aquesta fuga i fem precís per tal que no sigui solament per uns quants dies.”²⁴ La CNT, malgrat donar suport a aquestes mesures, no s’està de criticar-ne alguns aspectes:

“Sembla que per fi ha estat empresa la tasca per a la dotació a la nostra ciutat dels refugis indispensables, d’una manera decisiva i molt més encertada del que ho havia estat fins ara.

La Junta de Defensa Passiva ha pres l’acord, segons tenim entès, que siguin cridats i obligats a treballar tots els homes útils, amb la sola excepció dels metges, per creure segurament que aquests, en atenció a la seva professió, no poden ésser substrats ni per un moment a l’exercici de la mateixa.

Certament, més que un problema de diners, es un problema de mà d’obra la construcció dels refugis, i no era gaire edificant veure que una ciutat com la nostra amb tants homes com resten encara a la rereguarda, i molts sense treballar pas massa, hagués de veure com no més comptava amb la prestació generosa dels components del Batalló de Via i Obres destacat a Valls, per a la construcció de refugis.

Calia, cal obligar a tothom a treballar, a aportar no els seus diners precisament, sinó el seu esforç personal, sobretot quan el problema és d’esforç de treball i no de diners.

Per això encara hem vist amb cert disgust una esclatxa que l’acord de la Junta de Defensa Passiva deixa oberta per als ganduls amb diners: allò que els qui es neguin a complir i ordre de de treball seran multats.

Certament una multa és poca cosa i serà mes d’un que preferirà pagar-la, per grossa que sigui, a treballar, tanmateix negar-se a treballar en una obra corn la dels refugis i en un cas com aquest hauria de considerar-se un delicte que mereix penes més serioses, d’altra naturalesa que una vulgar multa.”²⁵

Imatge 5: *Acció Sindical*

El setmanari de Valls *Acció Sindical* portaveu de la CNT de l’Alt Camp, tracta a les seves pàgines del tema dels refugis en diverses ocasions. A la imatge la primera pàgina de l’edició del 29 de desembre de 1938 (Arxiu Comarcal de l’Alt Camp).

A començament de gener de 1939, el setmanari *Secció Sindical* es mostrava entusiasmat amb l'empenta que s'havia donat en els darrers dies a la construcció de refugis: "Valls molt prompte estarà dotat d'una xarxa de refugis capaç d'encabir-hi la meitat de la població. A més dels refugis oficials, són molts els ciutadans que se'ls construeixen particularment en llurs vivendes, ço que vol dir que es cobrirà gairebé la totalitat de la nostra població."²⁶ A més a més, els sindicats locals, a iniciativa del comitè d'enllaç UGT-CNT, estaven formant unes brigades de voluntaris per acudir als llocs sinestrats per tal de revisar i desenrutar els edificis.

Des de la CNT, però, s'insistia a la JLDP de Valls i a les autoritats municipals que no permetessin que ningú es mantingués al marge del treball en la construcció de refugis:

"Volem cridar l'atenció de la Junta de Defensa Passiva local i de les autoritats vallenques en general per tal que procurin donar la sensació de rectitud i dignitat justiciera i ciutadana que correspon als actuals moments, fent que l'acord obligant a tots els ciutadans aptes per al treball a realitzar la seva aportació a la construcció de refugis, no sigui burlat per ningú ni en cap concepte.

Diem això perquè hom ve observant determinades i significatives abstencions que es impescindible eliminar costí el que costí, puix que damunt de permetre a elements indiscutiblement enemics del règim a fer-hi brometa, ocasiona la desmoralització entre la gent de bona fe que, naturalment, és la majoria.

En aquesta ocasió dels refugis podem palesar fins on som dignes de les idees democràtiques, tractant-se, sobretot, d'una obra que beneficia a tothom en general i que, arribat el cas, no són pas aquesta mena de senyors que denunciem i les seves famílies, els darrers a corre-hi a utilitzar-los".²⁷

El problema és que ja era massa tard i Valls suportarà un veritable setge aeri els dies finals de la guerra, quan s'hi començaren a acumular tropes en retirada.

A Alcover, després dels brutals bombardeigs del mes de gener de 1938 sobre Reus, la Junta de Defensa Passiva Local presentà la següent proposta (16 de febrer de 1938):

- 1.- Construcció immediata de refugis a l'entrada del rentador públic de les Rodes, a la Muralla de Clavé (terrenys anomenats de les Peixateries) i a la plaça de la Pau, sens perjudici d'ampliar el nombre de refugis a altres indrets de la població que es considerin apropiats per raó de la seva situació i condicions dl terrenys.
- 2.- Formular un plànol determinatiu dels tres refugis a construir immediatament, amb pressupost alçat del cost de les obres, per a la seva tramesa a la Junta Central de Defensa Passiva als efectes de concessió de l'ajut econòmic que atorga la Generalitat de Catalunya per a la realització de dita classe de construcció.
- 3.- Establir la prestació personal obligatòria per dur a terme les esmentades obres, servei en el qual estan compresos tots els habitants del municipi [...] dels 15 als 65 anys d'edat que no estiguin físicament impedits de treballar i [...] que no siguin notòriament pobres.
- 4.- Redempció a metàl·lic de la prestació personal obligatòria, mitjançant el pagament de la quantitat de vint pessetes com a tipus de jornal d'un bracer.²⁸

El 18 de febrer de 1938, el conseller alcoverenc Gumà, suggerí d'adquirir diversos exemplars d'un llibre on s'explicava què calia fer en cas de gasos o de bombardeig. Segons Rosa M. Sanromà, se sap que es va construir un refugi a l'empresa de fosa a càrrec dels propis treballadors. A més, tenien una campanya amb la què avisaven als treballadors en cas d'alarma. El refugi tenia dues entrades/sortides: una dins de la mateixa fàbrica i una altra al pati. Un altre refugi estava a la plaça. A més, "*en algunes cases es van utilitzar passos subterranis com a refugis, tot i que dubtosa eficàcia.*" Amb tot, afegeix Sanromà, "*La majoria de la població alcoverenca es va refugiar als masos i a les coves que hi havia pel terme, després dels primers atacs bèl·lics. [...], entre els homes que hi havia al front i les famílies que s'havien traslladat als masos, moltes cases del nucli van quedar desertes per por de nous atacs.*"²⁹

Pel que fa a la Conca de Barberà, tenim el testimoni de Ramon Requesens³⁰ sobre Montblanc: "Era

l'any trenta-vuit. L'alcalde ens va convocar als més menuts i als més grans, la resta eren al front, al saló de sessions de l'Ajuntament de Montblanc. S'havien de construir refugis davant el temor dels efectes dels bombardeigs." Concretament es van proposar de fer dos refugis públics grans: "La gent gran va ser l'encarregada de fer els dos grans refugis. Un estava sota les escales de Santa Maria i l'altre s'hi accedia per ca l'Alfonso (Cal Portuguès, Plaça Major). Els més joves havíem de construir refugis més petits: més ben dit, eren trinxeres. N'hi havien als terrenys on ara es troben els habitatges de les Arcades; al pati de l'antic hospital de Santa Magdalena..." Ben aviat, però «es van trobar amb un obstacle que va ser insalvable, em refereixo al sòl, a la pedra que hi ha en aquesta zona de Montblanc i que va fer impossible ampliar la capacitat del refugi de santa Maria." Malgrat tot, "pràcticament no el van utilitzar. A Montblanc no hi van haver bombardeigs i durant la guerra, la gent habitualment es refugiava a l'exterior del nucli urbà cada vegada que sonaven les alarmes de la campana del treball que hi havia a Santa Maria i també la sirena de la fàbrica del Sanfeliu." També tenim constància de l'existència de refugis antiaeris a Barberà de la Conca, l'Espluga de Francolí i Vilanova de Prades.

Els primers bombardeigs aeris

Els bombardeigs aeris sobre els pobles de les comarques de Tarragona i Terres de l'Ebre començaren el 23 de febrer de 1937 amb l'atac a Flix (Ribera d'Ebre) i Tortosa (Baix Ebre) i continuaren, amb regularitat diversa, fins el 21 de gener de 1939 sobre Sant Jaume dels Domenys (Baix Penedès). Hem comptabilitzat un total de 1.318 atacs aeris, bombardeigs i metrallaments, que han causat la mort de 1.107 persones, de les quals n'hem identificat unes 800, i ferides, pel cap baix, a 1.346 persones. A més de nombroses destrosses materials, especialment en les vies de comunicació, les estacions de ferrocarril, les fàbriques i comerços, i els habitatges particulars. Aproximadament es llançaren sobre aquestes comarques unes 22.000 bombes amb 1.100.000 quilos d'explosius, més o menys, i això sense comptar les que es llançaren al front durant la Batalla de l'Ebre.³¹

El primer bombardeig que tenim registrat a l'Alt Camp, és el del 19 de març de 1938 sobre la vila d'Alcover protagonitzat per un hidroavió Heinkel He-59 "sabatetes" de la Legió Còndor alemanya basada a Pollença. A dos quarts de dotze de la nit arriben a la costa tarragonina tres Heinkel He-59 que al llarg de dues hores i de forma intermitent atacaran diversos punts: bombardegen en dues ocasions l'estació i les vies de Sant Vicenç de Calders i una la de Torredembarra; metrallen camions i cotxes a la carretera i els trens entre el Vendrell i Tarragona; i llancen bombes sobre el pont del ferrocarril de Tarragona. També metrallen la carretera de Barcelona i bombardegen una fàbrica a Sitges.³²

Cinc minuts abans de mitjanit, un d'aquests tres Heinkel He-59, llança algunes bombes sobre Alcover. L'objectiu, segons els informes de la defensa passiva, és que intentava destruir un camió cisterna aturat a la vila.³³ Diversos testimonis recollits per Mercè Borràs ho confirmen: "El mes de març de 1938, pels vols de Sant Josep, recorden la Paula i l'Emília [Ramon], caigueren les primeres bombes a Alcover. Per aquells temps, elles vivien al poble, al Fornet. Arran d'aquest fet, decidiren traslladar-se al mas Roig, per intentar trobar una mica més de seguretat. ... El mas Roig fou durant la guerra el refugi d'un vint-i-cinc persones més o menys."³⁴ Una persona va morir a causa de les ferides d'aquest bombardeig.

La tardor de 1938

Després d'aquest bombardeig, les bombes no tornaran a caure a l'Alt Camp fins el 5 d'octubre de 1938. Aquesta vegada l'atac serà protagonitzat per l'aviació legionària italiana basada al continent, i tindrà com a objectius els aeròdroms de Reus i el Pla de Cabra: «*campo aviazione di Reus et Pla de Cabra et nodo ferroviario Est di La Biera (sic)*». ³⁵ A les 7:40h cinc Savoia S-79 de la 281 esquadrilla del 30 grup bombardegen l'aeròdrom del Pla de Cabra descarregant un total de 40 bombes de 50kg i 20 de 20kg incendiàries des dels 4.400m. ³⁶

Al cap d'un mes, el 5 de novembre, l'aviació feixista bombardejarà tots els aeròdroms de l'aviació de caça republicana a Catalunya, des dels quals es participava a la batalla de l'Ebre. Hi participaran una cinquantena d'aparells adscrits a la Legió Còndor alemanya, l'Aviazione Legionaria italiana i a la Brigada Hispana. A les 13,19h, s'identifiquen quinze bombarders que llencen en dues passades de bombes de 50 a 100kg contra l'aeròdrom de Valls i que provoquen la destrucció de dos caces Polikarpov I-16 *Mosques*, un cotxe d'incendis i una furgoneta d'aviació. Un obrer de la brigada d'obres d'aviació serà ferit greu. Els embuts de les bombes faran que l'aeròdrom resti inhàbil unes hores. En canvi, l'aeròdrom del Pla de Cabra resta sense novetat. ³⁷ L'atac als aeròdroms de Valls i de Reus serà protagonitzat per Heinkels He-111 i Dorniers Do-17 que portaran una escorta de dotze caces Messerschmitt Bf.109. Aquesta vegada l'aviació de caça republicana s'enlairarà i quinze mosques de Reus i Valls combatran amb els Messerschmitt Bf.109, un dels quals haurà d'aterrar d'emergència per quedar ferit en combat el seu pilot, que haurà d'aterrar prop de Tortosa. ³⁸

Imatge 6: Bombardeig de l'aeròdrom de Valls el 5 de novembre de 1938 en una fotografia captada per l'Aviació Legionària italiana. (Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare - Operazione Militare Spagna USAM-OMS)

L'endemà, dia 6, en un bombardeig a l'aeròdrom de Reus, van caure quatre bombes a Alcover, tres al nucli urbà i una al terme municipal, a prop de l'encreuament del camí de Mont-ral i Capafonts.³⁹ Confirma la caiguda de les bombes en aquesta població l'informe de *Riegos y Fuerza del Ebro*, on s'especifica que en aquest atac, les explosions van malmetre un "vano" de la línia elèctrica al raval d'Anselm Clavé.⁴⁰ Segons la documentació municipal utilitzada per Rosa M. Sanromà: "l'atac no va causar cap víctima, però sí que hi va haver danys a immobles. Les tres bombes que van caure dins del nucli sembla que tenien un objectiu clar, dos tancs que hi havia estacionats davant d'un taller utilitzat per la Companyia de carreteres número 12, ja que una d'elles va caure molt a prop d'ambdós vehicles; la segona, en una casa que hi havia davant de l'esmentat taller; i la tercera, en un hort d'una casa que hi havia a prop."⁴¹ Possiblement es refereixi a aquest bombardeig el testimoni que recull Mercè Borràs: "*Tota la gent del poble corregué sense cap rumb determinat, ja que no sabien on havia caigut, al camp de futbol. FÉu un forat considerable, i a prop d'aquest forat en trobaren la tapa i trossos de metralla que encara estaven calents. [...]. La Paula recorda ben clar que mentre un dia cuidava el remat de bens, veia com els avions bombardejaven l'aeroport de Reus.*"⁴² En aquest mateix atac es pretenia bombardejar també l'aeròdrom de Valls que era la seu del comandament de l'aviació de caça republicana basada als aeròdroms del Camp de Tarragona i del Penedès.⁴³ L'aviació de caça republicana, però, ho evità. Un període de calma seguirà a aquests bombardeigs fins a final del mes de desembre de 1938.

Hivern de 1938-1939

El 21 de desembre els avions alemanys tornen a actuar sobre l'Alt Camp. A primera hora del matí una formació de vint-i-quatre bombarders pesats Heinkel He-111 organitzats en dues esquadilles, es dirigeix a atacar els aeròdroms republicans actius al Camp de Tarragona: Valls, Vilallonga i El Pla de Cabra. De nou, vint caces Messerschmitt Bf-109 basats a La Sénia escoltaran i protegiran els bombarders. Cal assenyalar que el dia abans, l'aviació de caça republicana ja havia evitat un bombardeig sobre l'aeròdrom de Valls.⁴⁴ A les 9 del matí s'inicien els atacs simultanis dels aeròdroms de Vilallonga del Camp, Valls i El Pla de Cabra.⁴⁵

Cinc Heinkel He-111 descarreguen damunt l'aeròdrom del Pla de Cabra unes 50 bombes de 50kg de pes en una passada, tot i que les bombes cauen a uns 500 metres de la pista i dues no esclataven. No hi haurà danys. L'aeròdrom de Valls serà agredit en tres passades amb els avions a uns 2.000 metres d'altitud. Es registra la caiguda d'un 168 bombes d'uns 70kg que, segons informacions republicanes, cauen a la pista i els contorns, tretze d'elles no esclaten. Com a resultat de l'atac moren dos soldats de l'aeròdrom i dues nenes per l'explosió d'una bomba que cau a uns 200 metres de la població. També queda destruït un aparell I-16 *Mosca* i malmesa una avioneta.⁴⁶

Com el dia abans, des dels aeròdroms republicans s'han enlairat diverses formacions de caces per plantar cara l'atac generalitzat contra els seus aeròdroms, esperant l'enemic als 5.000 metres, tot i que no podran evitar els bombardeigs sobre el cel de l'Alt Camp, cinc *Mosques* combaten amb els dinou bombarders que ataquen el camp i contra els caces d'escorta. Dos dels *Mosques* que han combatut en inferioritat amb els bombarders i caces alemanys aterren d'emergència, un d'ells amb més de 60 impactes en l'avió i amb el pilot ferit de bala al tors i en una cama.⁴⁷ L'endemà, dia 22, un document republicà

assenyala que a les 20,34h un aparell enemic llança dues bombes entre Valls i Montblanc que cauen en despoblat, sense provocar víctimes.⁴⁸

Imatge 7: Aeròdrom del Pla de Cabra amb les marques de les bombes del bombardeig del 21 de desembre de 1938 en una fotografia posterior (AHEA).

A la matinada del 23 de desembre de 1938, poques hores abans d'iniciar-se la batalla de Catalunya, els republicans informen a les 02,40h de la presència d'un aparell que ha bombardejat el Pla de Cabra i els contorns de Valls (sis bombes) sense causar víctimes.⁴⁹ Quasi total seguretat, es tracta de Heienkels He-111 que estan assajant atacs nocturns amb petites formacions: «*En la noche del 22 al 23 tres servicios nocturnos sobre concentraciones y tráfico en el sector de la L.C. [Legió Còndor].*»⁵⁰ A les 15,06h els republicans registren un bombardeig de dotze trimotors alemanys protegits per diversos caces contra la carretera de Valls a Lilla, la de Valls a Barberà, Pla de Cabra i el poble de Lilla. Els caces republicans entaularan combat amb uns 25 Fiat que protegien els bombarders. A les 17,42h es torna a registrar un nou atac, aquest

cop contra Valls on descarreguen 8 bombes de 25kg i 8 més a uns 500 metres de la ciutat, metrallant posteriorment la carretera sense conseqüències. A les 22,50h un avió deixa caure una bomba a prop del cementiri de Montblanc. Les fonts indiquen la mort de sis persones.⁵¹

La matinada del 24 de novembre tornaran a actuar els Heinkel He-111 pel sector de Montblanc amb l'objectiu d'atacar el moviment de forces i vehicles per les carreteres que condueixen al front de guerra. A les 0,46h, un aparell bombardeja Sarral i Pira, on llança 17 bombes i metralla Solivella. A les 2,48h, quatre Heinkel He-111, llencen cinc bombes pels contorns, de Valls ocasionant diversos danys a dues cases.⁵² A les 3,54h un altre aparell llança tres bombes pel sector de l'Espluga de Francolí i cinc a Sarral i metralla la carretera propera a Valls. A les 05,06h, el sector torna a ser bombardejat amb deu bombes que cauen entre Solivella i Sarral.⁵³ A la nit es produirà un altre atac a aquest sector quan, a les 22,41h, un avió llança onze bombes sobre l'encreuament del ferrocarril i la carretera a Montblanc i després descarrega cinc bombes a Sarral, prop del cementiri.⁵⁴ A la nit del 24 al 25 de desembre, novament intervindran els He-111 en accions de bombardeig nocturn, amb una formació de quatre aparells que intentaran colpir les concentracions republicanes i el trànsit de tropes i material al llarg de l'eix entre La Granadella – Vinaixa – Montblanc – Falset – La Palma d'Ebre. Com a resultat d'aquestes atacs resulten mortes quatre persones a Sarral, quatre més a Solivella, tres a Valls i dos a Blancafort.⁵⁵ Finalment, el 26 de desembre a les 17,20h un Dornier Do-17 bombardeja el sector de Montblanc.⁵⁶

Els dies 28, 29, 30 i 31 de desembre continuaran els bombardeigs sobre els moviments de tropes a la Conca de Barberà i a l'Alt Camp. Les bombes cauran sobre l'Espluga de Francolí (dia 28), Montblanc (28 i 29), Alcover, El Milà i La Massó (29), Vallmoll (30 i 31) i Valls (30 i 31).⁵⁷

A les 9 del matí de l'1 de gener de 1939 set Heinkel He-111, procedents de l'oest sobrevolen Vimbodí, on llancen tres bombes explosives. Aquests avions es divideixen en dues patrulles, una de tres i una de quatre, aquesta darrera pren rumb nord cap a Montblanc, fins l'Espluga de Francolí on bombardeja. La patrulla de tres aparells s'unirà novament als restants avions i bombardegen per segona vegada l'Espluga. Uns instants més tard evolucionen per Montblanc i s'entaula combat amb caces republicans.⁵⁸ A les 09,49h aquests mateixos aparells bombardegen Valls.⁵⁹ A l'Espluga de Francolí moren set persones, vint-i-dues queden ferides i 35 cases resten destruïdes; i a Vimbodí moren tretze persones, entre elles una família sencera de Cervià, que fugia.⁶⁰ Finalment, algunes informacions assenyalen un bombardeig sobre Barberà de la Conca a les 9 del matí que causaria vuit víctimes mortals i que no hem pogut comprovar.

L'endemà, dia 2, seguiran els bombardeigs sobre l'Alt Camp i la Conca de Barberà. A la matinada, a les 0,25h, un Heinkel He-59 llançarà cinc bombes a 1,5 km de Valls direcció Alcover i a les 2h de la matinada, el mateix avió llança cinc bombes més a la carretera de Tarragona a Valls, prop de Vallmoll. El dia 3 a la tarda, de nou un Heinkel He-59, llança bombes sobre els voltants de Valls. L'endemà les bombes cauen sobre Mont-ral.

El dia 5 de gener a les 8:35h i a les 8:40h dues esquadrilles de set Heinkel He-111, bombardegen els voltants de l'aeròdrom de Valls, sense arribar a impactar en l'aeròdrom. En aquesta acció, els caces republicans s'enfronten als Heinkel i aconsegueixen abatre un aparell que caurà prop de l'Ebre.⁶¹ Cal recordar que en aquestes comarques s'havia desplegat l'artilleria republicana de l'Exèrcit de l'Ebre.

Els dies 6, 7 i 8 de gener els bombardeigs feixistes es concentren a la Conca de Barberà: Montblanc (dies 6 i 7); l'Espluga de Francolí i Vimbodí (dies 7 i 8); i Vilanova de Prades patirà dos bombardeigs el dia 7 i tres el dia 8. El dia 9 serà bombardejada Valls. Els protagonistes d'aquests atacs són els Heinkel

He-111, els Dornier Do-17 i el Junkers Ju-52 de la Legió Còndor alemanya i, ocasionalment, els Savoia S-81 de l'aviació legionària italiana.⁶²

El 12, 13 i 14 de gener de 1939

El 12 de gener de 1939 i ja amb les tropes franquistes molt properes, l'Alt Camp i la Conca de Barberà tornaran a ser bombardejades. A les 10h del matí, cinc Heinkel He-111 i tres Junkers Ju-87 *Stuka* ataquen posicions republicanes als dos costats de la carretera de Montblanc a Lilla. Al migdia catorze Heinkel He-111 i dos Dornier Do-17, bombardegen posicions republicanes situades entre Barberà de la Conca i Prenafeta a l'est de Montblanc. Una mica més tard, cinc He-111 i tres Ju-87 ataquen el trànsit de la carretera de Montblanc a Valls i unes posicions antiaèries que són impactades de ple. Quasi al mateix temps, catorze He-111 i dos Do-17 assetgen les posicions republicanes situades a l'est de Montblanc, tot provocant un fort incendi en una zona boscosa. Finalment, sis He-111 i tres Ju-87 bombardegen la carretera de Lilla a Valls.⁶³

En paral·lel a aquests atacs de la Legió Còndor, l'Aviazione Legionaria italiana, també intervindrà a la Conca de Barberà. Els Savoia S-79 italians del 30° Gruppo emplaçats a la península, concretament a Valenzuela (Saragossa), s'enlairaren per bombardejar les concentracions de forces republicanes emplaçades a la Conca de Barberà. Al migdia i des de 5.100 metres d'altura, amb un foc antiaeri intens, cinc trimotors S-79 descarreguen 60 bombes de 50kg sobre les forces republicanes emplaçades al sud de Rocafort de Queralt. Dotze minuts més tard, a les 12,12h un altre grup de cinc aparells del mateix grup i sota el comandament del tinent coronel Assennato ataquen les concentracions i posicions republicanes a Forès. Tot i el foc antiaeri, descarreguen 48 bombes de 50kg, tot assenyalant que han colpit l'objectiu. De fet, un comunicat general de l'actuació de l'aviació legionària peninsular, parla de fins a 15 S-79 que intervenen contra les carreteres d'accés a l'oest de Forès, al sud-oest de Rocafort de Queralt i a l'est de Passanant, causant dos morts.⁶⁴

A les 3 de la tarda es produeix un nou bombardeig de dotze trimotors protegits per 25 caces, contra el sector de Falset, la carretera de Valls a Lilla, la de Valls a Barberà, Pla de Cabra i el poble de Lilla. Els caces republicans entaularan combat amb els caces italians que protegien els bombarders. A les 17,42h es registra un nou atac aeri, aquest cop amb el llançament de 35 bombes a la carretera a 1 km de Lilla.⁶⁵

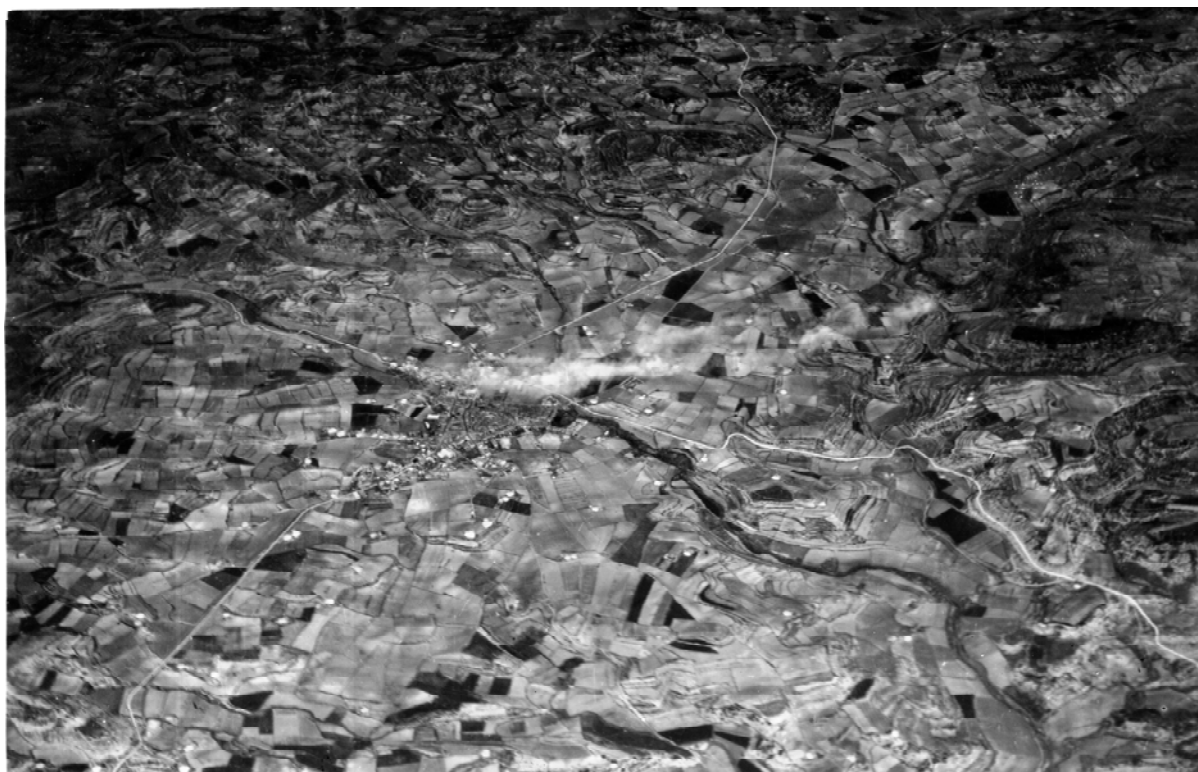
El dia 13 de gener sis trimotors protegits per sis caces, sobrevolen Reus i es dirigeixen a Alcover, on descarreguen unes 75 bombes de 25kg a les 11,32h.⁶⁶ Un altre grup de bombarders ataca les posicions republicanes al sud-oest de Vilaverd. Al llarg d'aquest dia, els Heinkel He-111 realitzen set atacs contra les tropes republicanes als voltants de Valls. A les 13,15h, catorze aparells de bombardeig i dotze Messerschmitt bombardegen Picamoixons i la carretera de Valls a Barcelona. A la mateixa hora cinc aparells bombardegen les proximitats de Valls llençant 30 bombes de 50Kg i l'aeròdrom del Pla de Cabra. A les 14,34h, sis aparells de bombardeig i vuit Messerschmitt bombardegen les immediacions de Valls i la carretera de Montblanc a Alcover. A les 15,45h nou Savoia S-81 i sis caces bombardegen Valls. A les 16,31h sis Savoia S-81 protegits per vint-i-quatre Fiat bombardegen al nord-oest de Valls. A les 17,00h sis aparells bombardegen el sector de Valls i després alguns caces metrallen la zona bombardejada. I, a les 17,57h sis aparells de bombardeig ataquen el nord de Valls.⁶⁷ En aquests atacs hi participaran un grup de Heinkel He-45:

*«se bombardea y ametrallan los alrededores y caminos que conducen al pueblo de Fonscaldes que está completamente desierto. Nuestra artillería bate intensamente el triángulo formado por Fonscaldes, Valls y Picamoixons. Se observa cañoneo propio sobre las estribaciones de la sierra de la Mina. Parece deducirse que el enemigo se repliega hacia Valls. Nuestras tropas deficientemente jalonadas. No había caza propia. Hora 14,20 a las 15,55h».*⁶⁸

Aquest mateix dia, deu Savoia S-79, basats a la Península i formats en dues patrulles de cinc avions (quatre de la 280a i un de la 285a, i quatre de la 289a i un altre de la 285a), s'atansen a bombardejar els voltants de Santa Coloma de Queralt.⁶⁹ L'objectiu és atacar la carretera d'Albió a Santa Coloma de Queralt i el nus ferroviari al sud-oest de Calaf. Poc abans de les 12h del migdia, deixen anar les bombes i són rebuts amb una violenta reacció antiaèria i un enfrontament amb tres *Mosques* que es resoldrà sense conseqüències negatives per als trimotors italians.⁷⁰ Finalment, una esquadrilla d'assalt amb avions Breda Ba-65, bombardejarà amb petites bombes antipersonals (*spezzone*) i metrallará les tropes que circulen per la carretera de Santa Coloma de Queralt a Conesa.⁷¹ Al final de la jornada s'informa de set víctimes mortals a Santa Coloma de Queralt i de dues a Montblanc.

El 14 de gener de 1939 es consuma l'ocupació franquista de Valls, després de dos dies de patir un autèntic allau de bombes al seu voltant. Aquell dia però les "ales negres" alemanyes hi tornaran per tal de recolzar les tropes franquistes, que entraran a la capital de l'Alt Camp.⁷² Durant el dia són fins a quatre els serveis dels aparells de bombardeig pesant He-111 alemanys: dues esquadres bombardegen el pas a nivell a l'est de Valls i les posicions enemigues prop de Valls, causant la mort de quatre persones; i dues altres bombardegen el trànsit entre Alcover-Reus-Tarragona. Per la seva banda, els Junkers Ju-87 *Stuka* efectuen quatre serveis de bombardeigs contra els mateixos objectius, en les seves habituals intervencions en picat. I els Heinkel He-45 realitzaran fins onze serveis de petit bombardeig i metrallament contra el trànsit i les concentracions republicanes emplaçades a Valls, Alcover, Reus i Tarragona.⁷³ De fet, aquesta unitat, el 6-G-15 havia rebut les ordres oportunes per cooperar en l'avenç de les seves forces per conquerir la població de Valls: *«Se reconoce las proximidades de Valls no logrando localizar nuestras tropas por falta de jalonamientos. Se bombardea la parte NW de dicho pueblo»*, amb un total de 96 bombes "negrillas". Un reguitzell d'aquestes es desprendreà d'un dels avions i caurà ben a prop de les seves pròpies forces. L'acció es desenvolupà entre les 09,15 i les 10,45h, si seguim l'horari franquista.⁷⁴ Aquest dia també cauen algunes bombes al terme d'Alcover, a la carretera que va a Reus.

Per la seva banda, el 30^è grup de l'Aviazione legionària, també emplaçat a l'aeròdrom de Valenzuela, s'encarrega de bombardejar altres indrets a la Conca de Barberà. A les 12 del migdia, cinc S-79 sota la direcció del coronel pilot Vetrella llancen 60 bombes de 50kg des dels 4.500 metres contra el pont pròxim a Albió (Llorac), amb resultat òptim, segons es consigna en el diari històric del grup. Uns instants després cinc aparells més del mateix grup, dirigits pel tinent coronel Assennato, ataquen les posicions republicanes al nord de la mateixa població, des de 4.200 metres i amb la mateixa càrrega de bombes. També en aquest cas consideren que han encertat el blanc. En un comunicat de l'activitat de l'aviació franquista es diu que un total de 10 S-79 bombardegen les carreteres al sud d'Albió (Llorac). Una segona esquadrilla integrada per cinc Savoia S-79 del 29^è grup, a les ordres del capità Guido Spolverato, llança a un quart d'una del migdia 70 bombes de 50kg des dels 4.900 metres, als voltants de Santa Coloma de Queralt, causant la mort de dues persones.⁷⁵

Imatge 8: Bombardeig sobre Santa Coloma de Queralt el 14 de gener de 1939 (USAM-OMS).

Encara, el 17 de gener de 1939, onze Savoia S-79 peninsulars basats a l'aeròdrom aragonès de Valenzuela, s'enlairen per bombardejar una cota a l'est de Santa Coloma de Queralt i la carretera de Santa Coloma a Igualada. La patrulla del capdavant està formada per sis aparells en formació de falca que llença les seves bombes poc abans de les 15h. Uns deu minuts més tard, des dels 4.600 metres la segona formació deixa caure el mateix tipus de bombes sobre l'objectiu.⁷⁶ En total cauen 132 bombes de 50kg. No és l'única acció al front de guerra de la Conca de Barberà, atès que vuit Fiat Br.20, bimotors de bombardeig, repeteixen dues accions contra la carretera de Santa Coloma de Queralt a Bellmunt, descarreguen cada vegada 96 bombes de 50kg. Sis avions d'assalt Breda Ba.65 també actuaran contra aquesta via de comunicació metrallant i bombardejant amb 840 bombes trencadores *spezzone* de petit pes. Dos aparells seran colpits pels antiaeris republicans, un dels quals capotará en l'aterratge. El mateix nombre d'aparells persistiran en el darrer atac contra aquesta carretera, amb dotze bombes de 100kg que llançaran en picat.⁷⁷

Recompte

Segons les dades que disposem com a resultat de la recerca realitzada, els protagonistes dels 99 atacs aeris als municipis de les comarques de l'Alt Camp (46 bombardeigs) i de la Conca de Barberà (53 bombardeigs), van ser protagonitzats, especialment, pels bombarders Heinkel He-111 (en 51 ocasions), els hidroavions Heinkel He-59 (en 15), els Savoia S-79 (en 11), els bombarders Dornier Do-17 (en 8) i els Savoia S-81 (en 4). També participaren bombarders lleugers, com els Junkers Ju-87 *Stuka* (en 5 ocasions), els Heinkel He-45 (en 4) o els Fiat Br-65 (en 2) i Br-20 (en 1). Mentre els hidroavions Heinkel He-59 acostumaven a actuar sols o per parelles; els Savoia S-79 i S-81, els Heinkel He-111 i els Dornier Do-17 actuaven, normalment,

en grups de tres o cinc aparells. Foren, doncs, els avions de la Legió Còndor alemanya basats a la península els principals responsables dels bombardeigs a les comarques de l'Alt Camp i de la Conca de Barberà.⁷⁸

Pel que fa a la cronologia dels atacs, la immensa majoria, 95 (un 96%) es produeixen l'hivern de 1938-1939, coincidint amb la campanya de Catalunya i amb l'avanç de les tropes franquistes per les comarques de l'Alt Camp i de la Conca de Barberà. Fou també en aquest període quan moriren 68 de les 69 víctimes dels bombardeigs feixistes sobre aquestes dues comarques.⁷⁹

En el quadre 1 podem veure que a l'Alt Camp els 46 bombardeigs afectaren set dels vint-i-tres municipis de la comarca amb un total de 12 víctimes mortals, sent la seva capital, Valls, la ciutat més afectada amb 29 bombardeigs i 11 víctimes, degut a l'aeròdrom republicà que hi havia al terme municipal i a diversos objectius militars. Seguida d'Alcover (per la seva proximitat a Reus) i el Pla de Santa Maria per l'existència d'un altre aeròdrom republicà. Pel que fa a la Conca de Barberà, els 53 bombardeigs causaren 57 víctimes, la majoria d'elles soldats republicans. Montblanc, la capital comarcal, és la vila que més va patir els bombardeigs amb quinze que causaren vuit víctimes mortals. Seguida de Santa Coloma de Queralt amb vuit atacs i nou víctimes; l'Espluga de Francolí amb set atacs i set víctimes mortals; Vimbodí i Poblet amb tres atacs i tretze morts; Barberà de la Conca amb dos atacs i vuit morts; i el Serral i Olivella amb quatre morts cada municipi.⁸⁰

Quadre 1 Bombardeigs per municipis i comarques, 19/03/1938 a 17/01/1939

	Habitants 1936	Núm. atacs	Nombre víctimes	
			total	identificades
ALT CAMP	29.597	46	12	5
Alcover	2.263	6	1	
Masó, la	326	1		
Milà, el	263	1		
Mont-ral	413	1		
Pla de Santa Maria, el	1.898	5		
Vallmoll	962	3		
Valls	11.006	29	11	5
CONCA DE BARBERÀ	25.790	53	57	22
Barberà de la Conca	1.133	2	8	4
Blancafert	1.001	1	2	
Espluga de Francolí, l'	3.255	7	7	5
Llorac	346	2		
Montblanc	5.120	15	8	3
Passanant i Belltall	960	1	2	
Pira	522	1		
Santa Coloma de Queralt	3.434	8	9	3
Sarral	2.243	4	4	
Solivella	1.516	3	4	
Vilanova de Prades	328	5		
Vilaverd	726	1		
Vimbodí i Poblet	1.504	3	13	7
TOTAL	55.387	99	69	27

Font: ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D., *Atac i defensa...*, p.690-780.

Pel que fa a les víctimes mortals documentades, aproximadament la meitat eren soldats republicans. De l'altra meitat, hem identificat el gènere de 31 persones, 17 de les quals (el 55%) eren dones i 14 (un 45%) homes. Quant a l'edat tenim dades de 22 persones mortes a causa dels bombardeigs: set (un 32%) eren infants de fins a 12 anys; no hi havia joves, ja que estaven al front; cinc (un 22,5%) eren adults d'entre 21 i 40 anys; set (un 32%) tenen entre 41 i 65 anys; i tres (13,5%) tenien més de 65 anys. La immensa majoria d'aquestes persones eren veïns dels pobles bombardejats, mentre la resta es dividia entre transeünts i refugiats. La majoria d'aquestes víctimes dels bombardeigs van ser, doncs, gent que poc tenia a veure directament amb la guerra, per molt que els nous conceptes de guerra total incloguessin a tota la població d'un país com a objectiu susceptible de ser atacat.⁸¹ Les víctimes dels bombardeigs son, tant les que moren o resulten ferides a causa d'aquest, com el conjunt de la població obligada a viure en una situació d'angoixa permanent, esperant quan seria el proper atac i amb la incertesa de saber que et passaria a tu i als teus familiars, amics, companys o veïns.

Annex 1 Víctimes mortals dels bombardeigs feixistes a les comarques de l'Alt Camp i de la Conca de Barberà.

L'Alt Camp

Desconegut	Alcover		19-03-1938
Domènech Moragas, Ramon	Valls	36	14-01-1939
Masip Olivella, Jaume	Valls	29	14-01-1939
Mata Badia, Joaquim	Valls	53	14-01-1939
Mercadé Badia, Josep	Valls	55	14-01-1939
Sanahuja, Joaquim	Valls	4	24-12-1938
2 Desconeguts	Valls		24-12-1938
2 Nenes	Valls		21-12-1938
2 Soldats d'aviació	Valls		21-12-1938

La Conca de Barberà

Bella Carbonell, Angelina	Barberà de la Conca	8	01-01-1939
Calvet Vidal, Joan	Barberà de la Conca		01-01-1939
Contijoch Pons, Josep	Barberà de la Conca	69	01-01-1939
Vilaró Casamitjana, Maria	Barberà de la Conca	73	01-01-1939
4 Desconeguts	Barberà de la Conca		01-01-1939
2 Desconeguts	Blancafort		42-12-1938
Casanoves Carbonell, Eugènia	L'Espluga de Francolí	67	01-01-1939
Ferrer Barbena, Carme	L'Espluga de Francolí	23	01-01-1939
Guasch Solfera, Maria Roser	L'Espluga de Francolí	9	01-01-1939
Marsal Cabal, Trinitat	L'Espluga de Francolí	11	01-01-1939
Torruella Codina, Frederic	L'Espluga de Francolí	64	01-01-1939
Desconeguda	L'Espluga de Francolí	2	01-01-1939

Desconeguda	L'Espluga de Francolí	60	01-01-1939
Balcells Torras, Francesc	Montblanc		23-12-1938
Bordell, Josep M.	Montblanc		13-01-1939
Guarro Figuerola, Josepa	Montblanc	38	13-01-1939
5 Desconeguts	Montblanc		23-12-1938
2 Desconeguts	Passanant		12-01-1939
Asbert Mora, Ramon	Santa Coloma de Queralt	49	14-01-1939
Padró Roca, Josep	Santa Coloma de Queralt	49	14-01-1939
Rosario Bonaventura, Dolors	Santa Coloma de Queralt	53	13-01-1939
Ferrer Rosario, Elisa	Santa Coloma de Queralt	53	13-01-1939
Martí Ferrer, Montserrat	Santa Coloma de Queralt	53	13-01-1939
4 Desconeguts	Santa Coloma de Queralt		13-01-1939
4 Desconeguts	Sarral		24-12-1938
4 Desconeguts	Solivella		24-12-1938
Alentorn (filla 1)	Vimbodí		01-01-1939
Alentorn (filla 2)	Vimbodí		01-01-1939
Alentorn Jové, Ramon	Vimbodí		01-01-1939
Farré Òdena, Josep	Vimbodí	64	01-01-1939
Juvé Farré, Rosa	Vimbodí		01-01-1939
Mestres Duch, Ramona	Vimbodí		01-01-1939
Mestres Ondi, Ramona	Vimbodí	23	01-01-1939
Margarida	Vimbodí		01-01-1939
5 membres d'una família de Cervià	Vimbodí		01-01-1939

Font: ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D., *Atac i defensa...*, p. 753-780.

Notes

- 1.- SOLÉ i SABATÉ, J. M. i VILLARROYA, J.: *Catalunya sota les bombes*, Barcelona, PAM, 1986; i ÍÑIGUEZ, D. i GESALÍ, D.: *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*, Barcelona, Dalmau, 2012.
- 2.- ARNABAT, R. y ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i les Terres de l'Ebre, 1936-1939*, Valls, Cossetània, 2013; ARNABAT, R. i VALCÁRCEL, A., "Sang vessada: Les víctimes dels bombardeigs franquistes sobre la ciutat de Tarragona", *Kesse*, 48 (2015), p.18-39; González Huix, F. J.: *El asedio aéreo de Tarragona 1937-1939*, Tarragona, Institut d'Estudis d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV / Diputació de Tarragona, 1990; Salvador i Andrés, L. de: *Quan la mort venia del cel. Memòria dels bombardejos sobre Tarragona(1937-1939)*, Valls, Cossetània, 2009 i *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939)*, Valls, Cossetània, 2005; GORT, E. i PALOMAR, S.: *Viure sota les bombes. Els bombardeigs a Reus 1937-1939*. Reus: Publicacions Municipals de Reus, 2010; i ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D. (coords.); CABEZAS, A. i GESALÍ, D.: *El Penedès sota les bombes*. Valls: Cossetània, 2012; Serra Gras, M.: *Bombes feixistes sobre Reus*, Reus, l'autor, 1994; i Pujades, X.: *Tortosa, 1936-1939. Mentalitats, revolució i guerra civil*, Tortosa, Dertosa, 1988.
- 3.- MASSOT i MUNTANER, J.: *El Desembarcament de Bayo a Mallorca: agost-setembre de 1936*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 1987.

- 4.- CABEZAS, A.: *La defensa de la costa a la provincia de Tarragona durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Tarragona, Port de Tarragona, 2017.
- 5.- ARNABAT, R. y ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, p. 37-151.
- 6.- Les dades a ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, pp.665-670. Vegeu també, EMILIANI, A.: *La Aviación legionaria: España 1936-39*, Madrid, San Martin, 1974; GRASSIA, E., *L'Aviazione Legionaria da bombardamento - Spagna 1936*, Roma, IBN Editore, 2009; i PERMUY, R. A. i O'DONNELL, C.: *As de Picas. La escuadrilla de hidros de la Legión Cóndor en la Guerra Civil Española, 1936-1939. La Luftwaffe en España 2*, Londres, Galland Books, 2008
- 7.- BELTRAN y MUSITU, J.: *Experiencias de los servicios de información en el nordeste de España (SIFNE) durante la guerra*, Madrid, Espasa-Calpe, 1940.
- 8.- ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, pp.44-63. Els informes de l'espionatge franquista a l'Archivo Histórico del Ejército del Aire (AHEA). Lligalls A-83 i A-2146.
- 9.- ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, p. 202-2012; PUJADÓ, J.: *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris poble a poble*, Barcelona, PAM, 2006 i *El Llegat Subterrani. Els refugis antiaeris de la Guerra Civil*. Badalona: Ara Llibres, 2008.
- 10.- MASSÓ, J.: *Patrimoni en perill. Notes sobre la salvaguarda dels béns culturals durant la guerra civil i la postguerra (1936-1948)*, Reus, Centre de Lectura, 2004; y ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, p. 202-208.
- 11.- Aquest apartat és una versió revisada del text publicat a ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, p.202-208 i 211-212.
- 12.- Vegeu les notes de la Comissió Municipal de Govern de Valls de l'1 i el 18 d'agost i del 24 de novembre de 1937 publicades a *Secció Sindical* de 12 i 26 d'agost i 9 de desembre de 1937.
- 13.- *Acció Sindical* de 25 d'agost de 1938. Per Valls durant la Guerra Civil vegeu CASAS MERCADÉ, F.: *Valls: la guerra civil (Quan no hi havia pau ni treva) 1936-1939*, Valls, IEV, 1982; i "La Guerra a Valls", *La Guerra Civil a Tarragona*, Tarragona, Diari de Tarragona, 1986, p. 121-129.
- 14.- *Treball* de 28 de maig de 1938, p. 1-2.
- 15.- *Acció Sindical* de 25 d'agost de 1938.
- 16.- *Treball* de 13 d'agost de 1938. Els mateixos guàrdies d'assalt van decidir cedir un dia setmanal el pa per a les famílies necessitades i van organitzar diversos festivals patriòtics en benefici d'entitats de la ciutat.
- 17.- *Treball* de 3 de setembre i 26 de novembre de 1938.
- 18.- Informació facilitada per Jordi Pérez.
- 19.- El plànols i expedients es serveixen a la seu del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona. Avui és un espai museïtzat i que es pot visitar.
- 20.- Carta de la UGT a la JDPL de Valls amb data de 28 d'abril de 1938 (Centro de Documentación de la Memoria Histórica de Salamanca -CDMHS-, PS-Barcelona, carpeta 527, expedient 21.
- 21.- PARERA, R.: "Notes del Fons: explicacions al marge, diari (gener-març 1939)", pàg.7 (42), reproduït a LUSA, G. i VALENTINEZ, J. (Eds.), (*El fons "Ramon Parera". Imatges de la defensa passiva a Catalunya (1938-1939)*), Barcelona, UPC, 2008, p. 39-60.
- 22.- *Treball* de 3 de desembre de 1938.
- 23.- *Acció Sindical* de 29 de desembre de 1938, p. 2.
- 24.- *Acció Sindical* de 29 de desembre de 1938, p. 2.
- 25.- *Acció Sindical* de 29 de desembre de 1938, p. 1.
- 26.- *Acció Sindical* de 5 de gener de 1939, p. 2.
- 27.- *Acció Sindical* de 5 de gener de 1939, p. 2.
- 28.- Arxiu Històric d'Alcover (AHA). Llibre d'Actes, 1937-1939. 17 de febrer de 1937. Sig. 4.5.9.
- 29.- SANROMÀ, R.M.: "El poble en contacte amb la guerra", *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs*, núm. 97-100 (2002), p. 141-155 (p. 143-144 per a les cites).
- 30.- CASALÉ, G.: "Un refugi sota les escales", *Diari de Tarragona*, 15 de maig de 2005.
- 31.- ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, p. 665-780.
- 32.- Archivo General de la Marina (AGM). Legión Cóndor. Baleares. Correspondència "Negrillos", Operaciones 19 a 20 de marzo 1938. Junta de Defensa Pasiva de Catalunya (JDPC). Informe del dia 20 de març de 1938 (informes servats a la Biblioteca del Pavelló de la República de la UB. Fons DH3 (7)/2.

- 33.- GORT, E. i PALOMAR, S.: *Viure...*, p. 90-91 citen: MIRÓ, P. i SÁNCHEZ, X.: "Alcover al llarg del segle XX", *Alcover: una història*, Alcover, Centre d'Estudis Alcoverencs, 1997, p. 266-267, que recull el testimoni d'Andreu Barberà.
- 34.- BORRÀS, M.: i VILA, M.: "Aquells anys en què visquérem", *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs*. núm. 97, 98, 99 i 100 (2002), p. 206.
- 35.- AHEA A-4009. Attività di volo AL. Es refereix a la Riera de Gaià.
- 36.- Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare de Roma. Operazioni Militare Spagna (USAM. OMS). Diario Storico 30º Gruppo Sparvieri 111º Stormo BV.
- 37.- Archivo General Militar de Avila (AGMAV), Caja 1112, Carpeta 13, D1/3.
- 38.- AHEA A-2061. Boletín de Información. Dies 5 i 6 de novembre de 1938; JDPC. Informació del dia 5 de novembre de 1938; i AHEA A-1612. Dia 6 de novembre de 1938.
- 39.- Carta de l'Alcalde d'Alcover al delegat d'Ordre Públic de Valls (Arxiu Històric d'Alcover. Correspondència de 1938. Sig. 1.11.215.
- 40.- S. PUIG JANER.: *Valoración de los daños de guerra en las instalaciones de la ciudad de Reus y de los pueblos de su zona. Riegos y Fuerzas del Ebro SA. Año de la Victoria 1939*. Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona, AHDT. Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones. (1939-1950). Caixa 6.
- 41.- R. M. SANROMÀ, "El poble...", p. 143. Aquesta autora comenta que, segons la memòria popular, "n'hi va haver un altre (atac) que tenia com objectiu la foneria d'Alcover, on es fabricava material bèl·lic per al front, però no n'hem trobat cap referència a l'Arxiu Municipal". És possible que aquest atac sigui el de la nit del 19 de març de 1938 i que ja hem comentat.
- 42.- BORRÀS i VILA, Mercè, "Aquells anys en què visquérem", *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs*, núm. 97, 98, 99 i 100 (2002), p. 210.
- 43.- AHEA, A-1612/1. *Diario de Operaciones...* Día 6 de Noviembre de 1938.
- 44.- AHEA, A-1612/1. *Diario de Operaciones*. Escuadra de Caza Nº 11. Día 20 de diciembre de 1938.
- 45.- JDPC. Informació del dia 21 de Desembre de 1938.
- 46.- AGMAV, C. 1112, Cp. 13, D1/53.
- 47.- AHEA. A-1612/1. *Diario de Operaciones*. Día 21 de diciembre de 1938.
- 48.- AGMAV, C. 1112, Cp. 13, D1/56. No hem pogut contrastar aquesta dada amb cap altra font.
- 49.- AGMAV, C. 1112, Cp. 13m D1/56.
- 50.- AHEA, A-153. Bombardeos efectuados por la aviación enemiga durante el mes de diciembre de 1938. Día 23.
- 51.- JDPC. Informació del dia 23 de Desembre de 1938.
- 52.- AHEA, LC. Parte del dia 23 de Diciembre de 1938. I AHEA, A-12944.
- 53.- AGMAV, C. 1112, Cp. 13, D1/59, A-153. Bombardeos efectuados por la aviación enemiga durante el mes de diciembre de 1938. Día 24 de Diciembre de 1938; JDPC. Informació del dia 20 de desembre de 1938.
- 54.- AGMAV, C. 1112, Cp. 13, D1/59.
- 55.- JDPC. Informació des de les 8 hores del dia 24 de desembre de 1938.
- 56.- JDPC. Informació des de les 8 hores del dia 26 de desembre 1938. AHEA, L.C. Día 26 de Diciembre de 1938.
- 57.- ARNABAT i ÍÑIGUEZ, *Atac...* p. 587-612.
- 58.- AGMAV, C. 1112, Cp. 14, D1/1.
- 59.- AHEA, A-153. FUERZAS AÉREAS. Estado Mayor. 2ª Sección. Actividad de la aviación enemiga hasta las 11,00 h.
- 60.- J.M. SOLÉ; J. VILLAROYA: *Catalunya...*, p. 158-159. Els autors citen Àngel BERGADÀ: *Vimbodí, estudi històric, sociològic i religiós*. Parròquia de Vimbodí, 1978, p. 99.
- 61.- AGMAV, C. 1112, Cp. 14, D1/9 i AHEA, A-12944.
- 62.- ARNABAT i ÍÑIGUEZ, *Atac...*, p. 613-634.63.- AHEA.
- 63.- Partes de la Legión Cóndor.
- 64.- US, OMS. XXXº Gruppo. Diario Storico. Gennaio 1939. XVIIº. 12 Gennaio 1939.
- 65.- AHEA, A-153.
- 66.- AHEA, A-153.
- 67.- AHEA, A-153. FUERZAS AEREAS Estado Mayor 2ª Sección. BOLETÍN DE INFORMACIÓN Nº 13. Actividad de la aviación enemiga el día 13 de enero de 1939. AHEA, Partes de la Legión Cóndor, i AHEA A-12944.
- 68.- AHEA A-12255. Diario del 6 G-15 He-45. Desembre 38 a febrer 39.
- 69.- PALAU, S.: "La guerra i la postguerra a Santa Coloma de Queralt (segona part)", *Aplec de Treballs*. (Montblanc), 7 (1985), p. 217-282.

- 70.- US, OMS. Diario Storico 111º Stormo B.V. 29º Gruppo "Sparvieri". Gennaio 1939. Valenzuela, 13 Gennaio 1939.
- 71.- AHEA, A-9116.
- 72.- JDPC. Dia 14 de Gener del 1939.
- 73.- AHEA. Partes de la Legión Cóndor. Día 14 de Enero de 1939.
- 74.- AHEA, A-4012. Parte campaña. Región Aérea de Levante. Día 14 de Enero 1939. I també AHEA, A-12255.
- 75.- AHEA, A-12944. Parte de Campaña. Región Aérea de Levante. US, OMS. Diario Storico 1 11º Stormo B.V. 29º Gruppo "Sparvieri". Gennaio 1939. Valenzuela. 14 Gennaio 1939.
- 76.- US, OMS. Diario Storico 111º Stormo B.V. 29º Gruppo "Sparvieri". Gennaio 1939. Valenzuela, 17 Gennaio 1939.
La primera patrulla la dirigeix el pilot coronel Mario Vetrella, mentre que la segona l'encapçala el capità pilot Giuseppe Donadio.
- 77.- US, OMS. Relaciones sulla Missione Speciale in Spagna. giorno 17 Genaiio 1939.
- 78.- Síntesi de les dades detallades a ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, p. 66-151 i 297-663.
- 79.- ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, p. 690-780.
- 80.- Síntesi de les dades detallades a ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, p. 66-151 i 297-663.
- 81.- Síntesi de les dades detallades a ARNABAT, R. i ÍÑIGUEZ, D.: *Atac i defensa...*, p. 690-780.